

Dret contractual i vinculatori a Mauss i a Radcliffe-Brown: algunes puntualitzacions

Ignasi Terradas i Saborit

Universitat de Barcelona

Dedico aquestes breus pàgines al nostre benvolgut mestre Emili Giralt. Li agraeixo l'acollida que em dispensà a la Facultat de Geografia i Història, al departament d'Història Contemporània i al Centre d'Estudis Històrics Internacionals.

Malgrat que Mauss¹ reconstruí tota una “moral de la reciprocitat” i l'atribuí com un fet social total (el sistema del do) a determinades societats, no renuncià a la idea de progrés associada al paradigma del contracte mercantil. Així, considerà que les societats on la reciprocitat i la redistribució significaven una fusió de drets reals i personals, societats de vinculacions de tota mena, corresponien a una fase històrica que ell mateix anomenà “antieconòmica”. Per a ell, precisament, el progrés econòmic s'aconseguí quan “els romans i els grecs... inventaren la distinció entre drets personals i drets reals, separaren la venda del do i de l'intercanvi, aïllaren l'obligació moral del contracte, i, sobretot, varen establir la diferència que existeix entre ritus, drets i interessos. Foren ells, qui, mitjançant una revolució gran, veritable i venerable, superaren tota aquesta moralitat envellida i aquesta economia del do massa atzarosa, dispendiosa i sumptuària, carregada de consideracions de persones, incompatible amb un desenvolupament del mercat, el comerç i la producció, i en el fons, per a l'època, antieconòmica”².

Mauss va publicar aquestes idees l'any 1924. Uns deu anys després, el 1935, Radcliffe-Brown publicava en la *Iowa Law Review*³ el seu article sobre la successió patrilineal i matrilineal⁴. Allí prenia una posició que podem resumir en set punts:

1. MAUSS, 1950 (1923-1924).

2. MAUSS, 1950 (1923-1924): 239.

3. RADCLIFFE-BROWN, 1935. Reproduït en *Structure and Function in Primitive Society*. (1952). Londres: Cohen

4. Sense esmentar l'obra de Mauss. Aquest, en canvi, sí que coneixia i feia valer pel 1924 els *Andaman Islanders* de RADCLIFFE-BROWN, 1922.

1er) Clarament en contra de la interpretació basada en “les nostres concepcions legals”, dient que si tractem d’aplicar a “pobles més senzills les nostres distincions precises entre el dret relatiu a les persones i el relatiu a les coses, només produïrem confusió”.

2ón) Que, malgrat que per a nosaltres l’aspecte més important de la successió és la transmissió de la propietat per l’herència, en altres societats cal que ens fixem en la successió com una *transmissió de drets en general*. D’aquesta forma, Radcliffe-Brown definia a més una gran part de l’àmbit del Parentiu, aquell centrat en la filiació com a nexes d’ascendents i descendents⁵.

3er) Radcliffe-Brown també ens mostrava com les successions patrilineals i matrilineals són *processos*, mitjançant els quals s’adquireixen els drets i la participació en una societat política, en una corporació o en un estat patrimonial.

4rt) Que el matrimoni, o relació exogàmica, realitza per transferència una *tradició* (de béns) que és anàloga a la successió, amb un reconeixement específic⁶ del seu valor com a heretament⁷.

5è) Que la transmissió unilineal de drets (filiació estricta: *descent* en anglès, en l’àmbit del Parentiu) –sense ésser absoluta– defineix aquests mateixos drets segons els vincles personals i propis de la filiació⁸. D’altra banda, les transmissions no unilineals segueixen prescripcions i prelacions d’acord a posicions i graus de Parentiu. Així, Radcliffe-Brown ens posa l’exemple de la *sib* bilateral germànica, en la que quan s’havia de pagar o rebre un *wergeld*, es feia d’acord amb proporcions relatives als graus de consanguinitat materna i paterna.

6è) També es desprèn de l’exposat de Radcliffe-Brown que la reciprocitat pròpia del parentiu cogeneracional té de base dos vincles fonamentals: el de germà i germana pel que fa la consanguinitat, i el de marit i muller pel que fa l’afinitat. Des de la fraternitat creuada (*siblingship*) i des del matrimoni s’edifiquen tots els drets col·laterals del Parentiu. Això corregeix la perspectiva estrictament unilineal.

7è) També es desprèn de l’obra de Radcliffe-Brown, i això és el que vull remarcar en relació a l’ambivalència epistemològica i ètica de Mauss (fixem-nos que en aquest autor, clarament, una cosa no va sense l’altre), que la perspectiva de la fusió entre drets cap a les persones i drets cap a les coses, ajuda a comprendre que en moltes societats etnografiades, les persones no estan ni per sobre ni per sota de les coses. I en això radica més d’una teoria indígena sobre les necessitats i els drets humans.

5. Hem de precisar que aquesta concepció no implica confondre necessàriament el reconeixement de parents amb les prelacions de llinatge o clan. No té perquè dur a l’oposició entre Parentiu i Filiació (Kinship vs. Descent).

6. Mitjançant una compensació, “dot germànic”, “indemnització” o reconeixement de dot (l’escriu català). Sobre l’analogia entre el nexa vindicatiu i l’esponsalici, vid. ROSPABÉ, 1995.

7. És a dir que les etnografies comenten que les esposalles preveuen devolucions, compensacions o heretaments en cas de defunció, repudi o divorci.

8. Entre pares i fills en un patrillinatge, i entre avuncles i nebots de germana en un matrillinatge o avunculinatge.

Ara, sota l'hegemonia de la ideologia capitalista, aquesta perspectiva no és vàlida, atès que les persones es tracten només per sota, o només per sobre, de moltes coses. I en aquesta situació, la paraula cosa vol dir la concreció o l'objectivació social de l'interès individual. Llavors, les "coses" designen realitats construïdes per interessos personals, i la seva evidència serveix més per demostrar el realisme de l'interès que la validesa empírica de la intenció. Fer passar el darrer pel primer és l'ànima de la producció capitalista - que diria Marx - : produir simulacres materials dels interessos privats i anomenar-los realitat. I quan més ens trobem amb una realitat social feta d'interessos -fets- consumats de l'explotació i l'alienació del capitalisme, llavors es construeix la teoria de les necessitats com la dels interessos de l'economia del mercat capitalista. Això duu a prendre l'abús de fet que es dona en el mercat com la necessitat social per excel·lència. I els legisladors, advocats, jutges i altres - seguint les pautes que en el convencionalisme acadèmic nord-americà s'anomena *Law and Economics* - serveixen amb abusos de dret a l'abús de fet⁹. Llavors la doctrina dels drets humans no es desprèn per congruència amb la teoria de les necessitats, sinó que es predica com un correctiu moral del mateix dret positiu.

Per tant, instaurant el mercat capitalista com un abús de fet (contractes dependents o predisposats, força del diner en comptes de llibertat contractual, privilegis i immunitats per la propietat capitalista, explotació de la inseguretats humana...), tampoc podem dir que les persones es troben sotmeses a les coses, i prou. Sinó que aquestes "coses" són la materialització social dels interessos d'uns per abusar d'altres. En aquest context, "estar per sobre de les coses" només pot voler dir poder escapar a aquests abusos de fet i de dret, escapar dels interessos privats que exploten la inseguretats de les persones.

Així, doncs, la perspectiva de la fusió dels drets va bé per comprendre societats en què les coses tenen realment valors humans transcendents¹⁰, però crea confusió quan aquests valors són només transfiguracions més o menys impresionants del culte al guany i al joc capitalista.

9. Cf. SUPLOT, 2000.

10. Per exemple, en la història d'Àustràlia, on una identitat totèmica ha dominat l'interès del clan, o grup patrifamiliar. Es tracta del complex cultural traduït com a *dreaming*. Per aquest entenem una identitat ètnica perquè reuneix la creació, el naixement i la regeneració estacional, ritual i mitològica del medi i de les persones. El *dreaming* com a "cosa" se situa molt per damunt de les persones i confereix la creença i el dret a constituir-se en entitat de vida. És una cosa que està sobre (aquest parèntesi no es tanca mai descriptivament: sota, abans i després... Coincideix alhora en diversos conceptes psicològics i filosòfics del temps: l'esdevenir, l'instant paradoxal, el temps vell, el temps històric i prehistòric... Tot menys l'ahistoricitat, el pur atavisme i l'atemporalitat. Precisament, per això, aquesta concepció cultural ha anat aparellada amb una consciència política ben clara: la del dret reivindicatiu de la terra com dret *ab-origen*. Per tant, aquesta "cosa" del *dreaming* està per damunt de tots i dona vida a tots, sense alienar, com la "cosa" que, essent només l'interès d'un guany privat, estrafiga l'ideal social. Cf. WARNER, 1937. BERNDT, 1951 i 1952. MORPHY, 1990. RUMSEY, 1994. BECKETT, 1993, 1994 i 1996. KEEN, 2000. HOCKING; HOCKING, 1999. DODDS, 1998.

Mauss va confondre el valor transcendent atribuït a les coses que donen seguretat humana i benestar social amb el fetitxisme que va criticar Marx. Aquest no és altra cosa que l'aparent submissió a les coses pel poder (màgic) que semblen tenir per elles mateixes. Però això, estrictament, el poder de la cosa desvinculada és un fenomen del mercat capitalista, perquè per a qualsevol altra societat no apareix cap cosa amb valor social que no remeti a alguna vinculació personal.

Aquí no tenim lloc per posar els exemples descriptius que ens proporcionen bibliografies com aquesta esmentada sobre la història d'Austràlia. Però crec que puc dir que aquest tipus d'exemples ens parla del fet universal de la *vinculació* personal en les societats sense l'hegemonia del mercat capitalista. I això també és prou clar per la història d'Europa. Així hem de criticar una idea sostinguda per Mauss i que encara té força influència: "en l'origen, segurament les coses tenien per sí mateixes una personalitat i una virtut"¹¹. Enfront d'això, hem de dir que el valor de les coses que no compren a les persones radica en el vincle que tenen amb les persones. Aquest vincle és llavors l'objecte del valor i de la transmissió del valor, no la cosa en si.

I és precisament el mateix Mauss qui millor ens ha explicat això, malgrat el seu predicament fetitxista dels objectes i a favor de la seva alienabilitat. El que ens posa de manifest és que la transmissió de vinculacions va aparellada amb la lògica de la transmissió de drets en general, i que, per contra, la transferència de coses, la seva alienació, va aparellada amb la distinció - i juxtaposició, com en el cas dels esclaus-mercaderies- de drets cap a les persones i cap a les coses. L'exemple històric que tria Mauss és la *mancipatio*. En aquest trobem una fórmula híbrida o de compromís entre les dues lògiques, afavorint la alienabilitat però sense ofendre la vinculació. Segons les fonts romanes del Dret per *mancipatio* hem d'entendre una transferència exclusiva de bens de caràcter patrimonial¹².

El que ve a dir Mauss és que la fórmula de la *mancipatio* posseeix, com cap altra, la combinació entre una alienació de fet i una vinculació de dret¹³. El vincle personal es transmet i transforma, no queda alienat com en un contracte de compravenda.

Mauss diu de l'acte de la *mancipatio*: " la *tradició*¹⁴ solemne, *mancipatio*, crea un vincle de dret. Ja que, en mans de l'*accipiens*, la cosa es manté encara, en part, un moment, en la "família" del primer propietari, li és vinculada i vincula al possessor actual fins que l'execució del contracte li desfai aquest vincle.

11. MAUSS, 1950 (1923-1924): 232.

12. MAUSS, 1950 (1923-1924): 233.

13. Així, ens apareix amb força claredat l'analogia entre els béns *mancipi* i els lliberts que passen forçosament al vincle del patronatge.

14. *Traditio*: entrega, acció de trametre un bé entre persones, segons pactes o consuetuds.

Això es realitza mitjançant la *tradició* compensatòria de la cosa: el preu o servei que vincularà, al seu torn al primer contractant”¹⁵ (per virtut de la recepció).

Fixem-nos: la glossa que Mauss fa de la *mancipatio* és paradigma per una transmissió que en la pràctica social opera més aviat com una aliança, i no com una compravenda. El cas més clar d'això és el matrimoni romà que s'estableix com a pas d'un llinatge a un altra per part de la dona. Així, la tradició compensatòria¹⁶, mentre que transforma la vinculació paterna en marital, alhora reconeix la procedència d'aquesta transformació. La *traditio* obté aquí la seva doble etimologia: transmissió i record necessari de la procedència. Sense això el matrimoni no fa aliança, no fa parentiu polític. La força de l'aliança radica precisament en aquesta doble cara de la tradició: transmissió d'una vinculació i reconeixement necessari d'aquest poder de vinculació. Poder que prové de l'existència d'una altra vinculació, la del vincle patern o vincle de llinatge, que és causa i font de legitimitat. En altres paraules: sense l'autoritat del vincle patern, el nou vincle marital no obté capacitat política, això és, aliança.

Però, malgrat que Mauss destaca en el seu *Assaig*, i ho fa amb originalitat, la força de les vinculacions, ell mateix no para de tornar, una i altra vegada, a l'argument de la “força de les coses”. Així: “La noció de la força inherent a la cosa no va abandonar mai el dret romà en dos punts: el furt, *furtum*, i els contractes *re*”¹⁷.

A partir d'una transcripció que fa Aulus Gelli de la llei *Atinia*, Mauss argumenta a favor del poder legal de la cosa en sí mateixa. Per fer-ho, sembla que força la interpretació al seu favor. Perquè el que Aulus Gelli discuteix amb la disposició de la llei *Atinia* (*Quod subreptum erit, ejus rei aeterna auctoritas esto*) no sembla ser la imprescriptibilitat del delictes de furt, sinó la retroactivitat de la llei¹⁸. Però que hi hagi imprescriptibilitat en el delictes de furt es pot interpretar tant per la “importància de la cosa” (que tipificaria el delictes) com per la importància del vincle entre la persona i la cosa (que també tipificaria el delictes). I el mateix es pot dir sobre la retroactivitat de la llei. La *aeterna auctoritas* no és una prova en el sentit que vol donar-li Mauss. Això només es pot inferir així si es compara massa directament amb la legislació de la societat contemporània: interpretant la prescripció extintiva com una prova a favor de la pèrdua de valor de la cosa en sí. Però aquí també cal parlar del vincle, ja que la prescripció dels delictes de furt és de menys durada que la vida d'una generació.

D'altra banda, els contractes *re* que Mauss considera, són aquells en què les persones s'hi troben més involucrades en virtut de les seves vinculacions patri-

15. MAUSS, 1950 (1923-1924): 234.

16. La pau amb la família de la núvia o “preu de la núvia”.

17. MAUSS, 1950 (1923-1924): 234.

18. GELLI, 1959: 205.

monials, i és per això, que en principi, s'obliguen a efectuar permutes per tal de millorar un mateix i el seu patrimoni.

Enmig del seu anar i tornar entre el poder jurídic “de les coses” i el poder de les vinculacions de la voluntat humana, Mauss repeteix la defensa d'aquest darrer poder en un altre assumpte de successió patrimonial. Es tracta de la revocabilitat de la donació per causa d'ingratitude¹⁹. Ens trobem, doncs, davant d'un sentiment personal en estimació volitiva, res més allunyat del “caràcter sacrosant de les coses” (Mauss), i això mateix no és obstacle perquè Mauss ho reconegui com “una institució de dret, normal, inclús natural”²⁰. L'acció humana de sentir i voler torna a argumentar en contra de la força inherent en les coses. En tot cas, arribats a la representació simbòlica –no jurídica- la cosa rep el reflex del sentiment i voluntat humanes i llavors el reflecteix com si el dugués incorporat. Però aquesta operació simbòlica no es pot prendre com una font de dret.

Ara, la confusió s'empara d'altres temes tractats per Mauss. Així passa amb el concepte de *reus*. Sembla que a Mauss li fascinava la semàntica exclusivament etimològica: primer, diu Mauss, que *reus* és qui ha rebut la *res* d'un altre i que li queda vinculat en virtut d'aquesta mateixa cosa. Després, Mauss entra en un àmbit d'inspiració religiosa, reificant més la *cosa*: el *reus* seria equivalent al “condemnat per un vot”²¹. És a dir, que aquell que ha de complir una promesa, és aviat considerat *damnatus*, presumpte incomplidor. Llavors, la seva obligació, estigmatitzada ja d'inconseqüència humana, esdevé de compliment penós, penitent. D'aquí ve que s'estableixi la relació especial amb la *res* i amb la “pena d'haver de complir”, que és indissociable de la “pena per si no es compleix”.

Ara bé, podem invertir fàcilment aquesta lectura depenent de la *res*: podem dir que és en funció *dels termes de la relació* entre la divinitat i l'ésser humà (o entre algú ric i poderós i un altre de feble i necessitós) que sorgeix la presumpció de l'incompliment de l'obligació per part del més feble. Aquest obté la natura condemnada de *reus* per una presumpció de fet (l'expectativa de conducta del necessitós) que es converteix en una presumpció de dret i en una fórmula contractual. Es tracta, una vegada més, de la submissió del dret al poder fàctic de l'economia.

Aquí, cal que no ens confonguem amb una altra cosa. És la que Mauss²² caracteritza de “quasi culpabilitat”, “inferioritat espiritual”, “desigualtat moral” per part de qui compra un bé patrimonial. Això podria trobar-se en l'antiga doctrina de legitimació dels edictes d'equitat²³: els monarques haurien restablert desvinculacions patrimonials, entenent que la seva venda fou forçosa per necessitat i la seva compra un abús d'aquesta necessitat.

19. MAUSS, 1950 (1923-1924): 234.

20. MAUSS, 1950 (1923-1924): 234.

21. MAUSS, 1950 (1923-1924): 235.

22. MAUSS, 1950 (1923-1924): 236.

23. Cf. TERRADAS, 2001.

En general, la venda de bens vinculats, en contrast amb permutes, successions i donacions entre afins i consanguinis, la circumstància més comuna per decidir-se a vendre un bé vinculat –durant llargs períodes de la història- ha estat l'empobriment o l'endeutament per haver de fer front a l'escassetat o a despeses primordials.

En aquesta inveterada situació, pel *tradens* del seu patrimoni, el comprador és algú que s'aprofita de la seva feblesa i que envaeix la seva possessió, que és part important de la seva identitat com a persona social. Dit d'altra manera, aquest comprador *ofèn*, i com a ofensor queda qualificat negativament fins i tot en les fórmules legals. D'aquí ve aquesta mena de “quasi culpabilitat” amb què és tractat.

Així, doncs, la venda d'un domini vinculat –d'acord amb l'etimologia legal (*patrimonium, aviticum*)- l'hem d'entendre *ab origine* com una donació que s'estableix amb una compensació (pau, pagament, preu) per l'ofensa comesa contra la vinculació. Si la vinculació no fos un lligam personal, no hi hauria ofensa. I pot no haver-la, quan aquest lligam, i el seu sentiment han deixat d'existir, llavors és quan emergeix el fetixisme, i la cosa sembla posseir la qualitat humana de l'afecció, pròpia de l'ésser humà i no de la cosa. La màgia o l'aurèola de la cosa són com el record del que la persona ha donat a la cosa i que un cop s'ha despersonalitzat ja només s'atribueix a la cosa.

En les esposalles aquesta ofensa s'arriba a representar en diverses cultures mitjançant gestos simbòlics (lluita contra el pretendent i la seva colla, gestos i regals d'apaivagament del nuvi envers els pares de la núvia...) . L'aliança resultant ha de compensar la pèrdua del membre de la família. Però en el cas de la desvinculació de béns patrimonials no és així, perquè el venedor²⁴ rarament transforma vincles, sinó que els perd. Aquesta és l'essència del mercat quan nega la propietat i l'accés a un domini com *un fet de Parentiu (d'emparentament i realització de família)* i el disposa com a mercaderia.

El mateix Mauss ens proporciona un exemple colpidor del que dic. És el retracte xinès de llinatge, formulat legalment amb “el dret a plorar el seu bé”. Diu Mauss: “Una gran civilització, la xinesa... reconeix el vincle indissoluble de qualsevol cosa amb el seu propietari original... inclús molt de temps després que la cosa hagi entrat definitivament en altres patrimonis, i després que tots els termes del contracte “irrevocable”²⁵ hagin sigut executats”²⁶. I el vincle en qüestió forma part del protocol de la compravenda de tal manera que Mauss arriba a dir: “ *Les cartes de lamentació* que remet el venedor al comprador... (són) una mena de dret per a procedir cap a la cosa, barrejat amb un dret de procedir cap a la per-

24. No parlem aquí de casos amb pactes de retracte, vendes a carta de gràcia o reserves d'usdefruit i domini.

25. Entre cometes de Mauss

26. MAUSS, 1950 (1923-1924): 256.

sona... Així es contracta *una aliança*²⁷ que no és momentània, i els contractants romanen en perpètua dependència²⁸.

Com a conclusió d'aquesta línia argumental, Mauss exposa²⁹, explícitament, la vinculació a la propietat com a fenomen d'identitat i doctrina jurídica d'arrelament³⁰. Mauss destaca que diverses tradicions jurídiques fan respectar "els drets dels pares –considerats de manera àmplia– per rescatar els béns, els patrimonis venuts, que mai haurien haver sortit de l'heretat"; que "la venda definitiva de la terra es troba envoltada de tantes restriccions, precedents del comunisme (sic) domèstic i de l'arrelament pregon de la família a la terra, i de la terra a la família... La família és la llar de la terra, i és normal que la terra escapi al dret i a l'economia del capital"³¹. I per la seva contemporaneïtat Mauss acaba dient: "de fet, les velles i noves lleis del *Homestead* anglès, i les lleis franceses més recents sobre "el bé familiar no desposeïble" són una persistència de l'estat antic i un retorn cap a ell".

Bibliografia

- BECKETT, Jeremy (1993). "Walter Newton's history of the world- or Australia". *American Ethnologist*, núm. 20 (4).
- (1994). "Aboriginal Histories, Aboriginal Myths: An Introduction". *Oceania*, núm. 65.
- (1996). "Against Nostalgia: Place and Memory in Myles Lalor's "Oral History"". *Oceania*, núm. 66.
- BERNDT, Ronald M. (1951). *Kunapipi*. Melbourne: F.W. Cheshire.
- (1952). *Djanggawul*. Londres: Routledge.
- DODDS, S. (1998). "Justice and Indigenous Land Rights". *Inquiry*, núm. 41.
- GELLI, Aulus (1959). *Las noches áticas. Capítulos Jurídicos*. Buenos Aires: Ediciones Jurídicas.
- HOCKING, B.A.; HOCKING, B.J. (1999). "Australian Aboriginal Property Rights as Issues of Indigenous Sovereignty and Citizenship". *Ratio Juris*, vol.12, núm. 2.

27. Subratllat nostre: fixem-nos en el procés anàleg en les esposalles.

28. MAUSS, 1950 (1923-1924): 256.

29. Nota 2, final del tercer capítol.

30. En un altre estudi tracto el triomfalisme d'aquesta identitat reconeguda només en la propietat (com a dret d'arrelament i de béns arrelats). Però és precisament llavors quan la identitat i l'arrelament viscuts es troben més ofesos per la identificació excloent del dret de propietat. Cf. TERRADAS, 2000.

31. MAUSS, 1950 (1923-1924): 256. És una pena que en arribar a aquest punt, Mauss no es preguntí sobre l'experiència de l'arrelament de fet quan no s'ha obtingut un títol de propietat, i més després de dir que ha entrat el comunisme a la casa (!).

- KEEN, Ian (2000). "A Bundle of Sticks: The Debate over Yolngu Clans". *J.R.A.I.*, núm.6.
- MAUSS, Marcel (1950) (1923-1924). "Essai sur le Don". Dins: *Sociologie et Anthropologie*. París: P.U.F.
- MORPHY, Howard (1990). "Myth, Totemism and the Creation of Clans". *Oceania*, núm. 60.
- RADCLIFFE-BROWN, A.R. (1922). *Andaman Islanders*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (1935). "Títol?". *Iowa Law Review*, vol. XX, núm. 2. Reproduït en *Structure and Function in Primitive Society*. (1952). Londres: Cohen.
- ROSPABÉ, Ph. (1995). *La Dette de vie*. París: La Découverte.
- RUMSEY, Alan (1994). "The Dreaming, Human Agency and Inscriptive Practice". *Oceania*, núm. 65.
- SUPIOT, Alain (2000). "The Dogmatic Foundations of the Market". *Industrial Law Journal*, vol.29, núm. 4.
- TERRADAS, Ignasi (2000). "La contradicción entre identidad cultural e identificación política". *Demófilo. Revista de Cultura Tradicional de Andalucía*, núm. 33/34.
- (2001). "La reciprocidad superada por la equidad, el amor y la amistad". *Endoxa*, núm. 15.
- WARNER, W. Lloyd (1937). *A Black Civilization*. Nueva York: Harper.